

Слика Немаца од уједињења немачке државе у уџбеницима Србије (1907-2001)

Апстракт: Чланак је посвећен исцртавању стереотипа о Немцима у српским уџбеницима историје за основне и средње школе. Анализира се представљање и тумачење немачке историје од уједињења немачке државе 1871. године до краја Другог светског рата.

Стереотипи су дубоко укорене и тешко променљиве слике о једној групи људи, на пример о некој нацији или социјалној групи. Живећи у националним државама и осећајући се припадницима одређене нације ми нужно формирамо схватања о другим народима. Једноставније речено, стварамо слике о другим народима. Према америчком германисти и историчару медицине Сендеру Л. Гилману: „Сви ми мислимо у сликама о стварима којих се бојимо или их обожавамо. Те слике никада не остају у области апстракције: ми их разумемо као припадајуће стварности и испуњавамо их описима, да бисмо их разликовали од нас самих. Ми градим стереотипе.”¹ Ове једноставне слике често имају негативну конотацију. Уопштено, стереотипи су засновани на мање или више реалним чињеницама из прошлости.

Уџбеници представљају изврстан материјал за стварање стереотипа о другима. Стереотипи у школским уџбеницима стални су феномен. Због ограниченог броја страна много је лакше приказати и објаснити компликоване историјске догађаје уз помоћ стереотипа.

Политичка култура и традиција, обичаји, а данас и средства јавног информисања, обликују стереотипе.² Уџбеници такође на њих утичу. Преко садржаја наставе преноси се систематски одређено гледање на свет и друштво. Наставни програми свесно су и намерно израђени у складу са

¹ Цитирано према: М. Ристовић, „’Слика непријатеља’: Српске теме у берлинском сатиричном часопису ’Kladderadatsch’”, 1914-1915, *Годишњак за друштвену историју* III, 1-2 (1996) стр. 23.

² М. Ристовић, „’Слика непријатеља’: Српске теме у берлинском сатиричном часопису ’Kladderadatsch’ 1914-1915”, *Годишњак за друштвену историју* III, 1-2 (1996), стр.24.

схватањима оних снага и друштвених структура које представљају водеће политичке и друштвене снаге у друштву. Пре свега, у складу са концепцијом и идеологијом на којој почива друштвени систем. Не мање него преко садржаја наставног градива, школа делује на личност ученика, ангажујући се свесно и директно у процесу њеног формирања.³ Управо уџбеници и представљају главно средство преко којих се ти циљеви остварују. Познавање историје омогућава разумевање прошлости, схватање садашњости и стварање рудиментираних представа о будућности. Највећи број људи стиче знања из историје током школовања. При том ученици нужно и стварају одређене слике о другим народима. Сlike о народима садрже и тежњу ка предузимању одређених акција према тим народима. Тамо где у слици преовладавају негативни атрибути, негативан је и емоционални однос и постоји спремност ка предузимању непријатељских акција.⁴

Уџбеници представљају савршен историјски извор преко којег можемо тачно одредити предрасуде и стереотипе што се у одређеној историјској епохи јављају према одређеним нацијама.

Предмет анализе овог рада били су уџбеници историје за основну и средњу школу, који су изашли након Другог светског рата, док су уџбеници који су издати пре тога коришћени да се дочара начин на који се та слика о Немцима развија и шири. Наравно, није било могуће проучити све уџбенике издате на простору Србије, већ су одабрани они са посебним обележјем. За сваку деценију након Другог светског рата прегледано је по неколико уџбеника. Они су похрањени у Народној библиотеци, Библиотеци града Београда и Педагошком музеју у Београду. Био је проблем наћи уџбенике издате пре Другог светског рата зато што је мало библиотека које их имају у свом фонду (Народна библиотека Србије и Педагошки музеј у Београду), јер је велики број уџбеника издат у првој половини прошлог века страдао током бомбардовања Београда 1941, када је погођена зграда Народне библиотеке. У нашем истраживању сусрели смо се са три типа уџбеника.

Први тип представљају они штампани пре Другог светског рата. Услед немогућности да се дође до свих уџбеника, ми смо истраживали на основу узорка. Они су нам послужили да прикажемо како се слика Немаца развија и шири, али и какви ставови су својствени за друштво пре Другог светског рата. У истом смислу коришћен је и један уџбеник издат пре Првог светског рата. Сви они су штампани ћиричним писмом. Тај који је издат пре Првог светског рата коришћен је на територији Краљевине Србије.

³ Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд, 1994.

⁴ Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд, 1994.

Остала два, издата у Краљевини Југославији, коришћена су махом на територији коју је насељавао српски живаљ (Србији са Војводином, Црној Гори, Македонији, Босни и Херцеговини) иако је препорука Главног просветног савета била да се употреба тих уџбеника прошири на читаву територију Краљевине. Просветну политику Краљевине Југославије одликовало је непостојање јединственог закона о уџбеницима све до 1929. године.

Други тип представљају уџбеници издати након Другог светског рата. Обавеза је била да их све одобри министарство просвете поједине републике. Просветна политика у СФРЈ била је таква да је свака република имала своје министарство просвете, које је давало сагласност за коришћење уџбеника. Уџбеници који су издати у Србији користили су се на територији Србије и Црне и Горе, док су у другим републикама постојали други уџбеници. Сви уџбеници су штампани ћирилично, осим уџбеника Шарлоте Ђурановић, који је једини штампан латинично, и који је коришћен и у Хрватској.

Међу тим уџбеницима издатим након Другог светског рата постоји разлика. Године 1974. дошло је до реформе школског система у СФРЈ. Гимназије су тада замењене центрима за усмерено образовање. Тиме се мења и начин програмирања историјских садржаја, па се концентрични систем замењује линеарним системом програмирања садржаја. То доводи и до промене уџбеника и њихове концепције. Они постају знатно сажетији и одликује их изразита идеологизација.

Трећи тип представљају уџбеници написани након распада СФРЈ. Сврха писања нових уџбеника била је њихова деидеологизација. Они представљају одличну слику праве идеолошке конфузије. У њима је један нови тип историјске свести накалемљен на остатак неочишћених старих интерпретација. Старе идеологизације су умногоме замењене историјским тумачењима, али су остале да трају – негде сасвим отворено, негде само у тону.⁵

Сви уџбеници издати након Другог светског рата (и они после распада СФРЈ) повезани су истом идеолошком матрицом. Реч је о једном идеолошком приступу историји као збиру застрашујућег броја чињеница. Тиме се свеобухватни живот друштва сужава на сферу политичког. Читаву прошлост је оличена у низу ратова, револуција, устанака... и у њиховим носиоцима. Тако се прошлост редукује само на једну димензију. Таквим уџбеницима школство се у другој половини XX века у Србији показује

⁵ Д. Стојановић, *Уџбеници историје као огледало времена: Райништво, пайриријализам, пайриријархалност, Анализа уџбеника за основне школе*, Београд 1994, стр. 83.

као ауторитарно и патријархално, пошто упућује само на механичко памћење података, чиме се кочи могућност сваког критичког закључивања.⁶

Што се тиче саме композиције градива она је таква да је од седамдесетих година надаље у просеку око седамдесет процената градива посвећено националној, а остатак општој историји.

Занимљиво је да се током готово три деценије као аутори уџбеника појављују иста имена (Реља Новаковић, Ђорђе Грубач, Богдан Смиљанић...). Управо уџбенике тих аутора смо користили у нашој анализи.

Када смо одабирали уџбенике трудили смо се да наша анализа обухвати све типове: за основну, за средњу школу, за гимназије природног и друштвеног смера и за средње стручне школе.

Гвожђем и крвљу

Након француско-пруског рата 1871. створена је уједињена немачка држава. Већ од борбе за уједињење Немци се приказују као нација склона да своје проблеме решава ратовима. Немци су у току читаве деценије борбе за јединствену државу водили три рата. Као главни протагониста те борбе јавља се пруски канцелар Бизмарк. Његове речи „да се велика ишпанања могу решити само гвожђем и крвљу, а не парламентарним говорима и гласањем” наводе се у свим уџбеницима историје. Управо те речи користе се као основа за стварање стереотипа о Немцима.

Ипак, о Бизмарку се у уџбеницима историје пре Брозовог режима говори углавном позитивно као о великом државнику, „као о највећем државном посленику најновијег времена.”⁷

О другој важној личности немачке тога времена Вилему I такође се говори у позитивном контексту. „Сам се краљ одликовао љубављу насипрам војних полова.”⁸ „Вилхелму је главни циљ био да реорганизује и ојача војску.”⁹ „Вилем I (1861-1888) посветио се сав раду на уједињењу Немачке. У свом животу и раду имао је главне немачке врлине: осећај за дужношћу и службу и војнички смисао.”¹⁰

За разлику од уџбеника Брозове епохе, аутори ранијих уџбеника говоре о немачком смислу за војне послове као о врлини тога народа. То је

⁶ Исто.

⁷ Л. Зрнић, *Општа историја за више разреде средњих школа*, Београд, 1907, стр. 170.

⁸ Исто, стр. 84.

⁹ М. Прелог, *Општа историја за више разреде средњих школа*, Београд, 1927, стр. 175.

¹⁰ В. Поповић, *Историја новог века за VIII разред реалних и класичних гимназија и реалки*, Београд, 1940, стр. 84.

нарочито изражено у уџбенику Василија Поповића који у немачке врлине још убраја осећај за дужност и службу. Тиме се већ стиче једна слика о Немцима као вредним и послу оданим људима. Могло би се рећи да Поповић прави разлику, можда потпуно несвесно, између „њих служби оданих” и „нас који ту врлину не поседујемо”... Ово управо сведочи о томе да уџбеници могу бити врло занимљив извор и за одређивање ставова појединих друштава у прошлости и њихове слике коју имају о другима, али и о себи. Поред Бизмарка и Вилеама I, Поповић говори и о трећем сараднику на уједињењу Немачке, генералу Молткеу, који „је сировео савршен ред и послушност у војсци (...) добро је опремио (...) рекло би се да је Молткеу припремио научни рай”.

Говорећи о Молткеу, шефу генералштаба немачке војске, Поповић, у ствари, говори о немачкој војсци, истичући њена позитивна својства.

Ситуација је потпуно другачија у уџбеницима после Другог светског рата. Већ од приказивања немачког уједињења о Немцима се говори као о нацији која поштује култ силе, у чијем изграђивању штампа и школе имају изузетну улогу. Управо од тог времена *Feindbild* (слика непријатеља) добија своје прве контуре.

„Основни циљ Бизмарковог плана био је уједињење Немачке под влашћу пруског краља. Немачка не гледа на либерализам Пруске већ на њену моћ. (...) Велики проблеми наше епохе не решавају се говорима и одлукама већине (...) него крвљу и гвожђем, рекао је он.”

Уједињење Немачке не посматра се више као тежња једног од европских народа за јединственом националном државом, што је било у духу националног романтичарског покрета XIX века, већ се говори о неком Бизмарковом „плану” који има империјалистичко обележје и који је упорен против других народа, нарочито словенских. Колико је раније Бизмарк био највећи посленик нашег времена, сада постаје окрутни владар макијавелистичког типа, који свима намеће силу, па чак и самом цару. Главни носилац немачког милитаризма постаје немачка буржоазија, која немачком народу намеће касарнско васпитање и припрема га за освајање. Тако Немци добијају етикету милитариста и поробљивача.

Чињеница је да је Немачка у току XX века двапут водила ратове са Србима, мада се и први и други пут на Балкану у улози освајача појављују Аустријанци, додуше други пут у саставу Немачког рајха. Али у време када је дошло до уједињења Немачке, Пруси још нису имали намеру да воде било какве ратова са Словенима. „Drang nach Osten” први пут се помиње тек двадесетак година после немачког уједињења, када на политичкој сцени Немачке нема више ни Бизмарка ни Вилеама I.

Уједињење Немачке у удбеницима историје из времена Броза доживљава се као припрема тог народа за даљу експанзију у свету.

Са променом политичког система, а затим са распадом СФРЈ, у свим републикама бивше државе, па тако и у Србији, настаје такозвана деидеологизација удбеника, па се издају нове књиге. Удбеници издати током деведесетих година у Србији, бар када су поједини делови опште историје у питању, пружају нешто јаснију слику о историји других народа. Тако се ти удбеници када говоре о уједињењу Немачке, задовољавају само најосновнијим чињеницама, како о уједињеном тако и о протагонистима самог уједињења Немачке. У њима нема чак ни оних некад незаобилазних Бизмаркових речи „гвожђем и крвљу”, нема додатне карактеризације ни Бизмарка ни Немаца (ни позитивне ни негативне). У односу на удбенике Брозове епохе, то је значајан напредак, јер ако ништа друго, Немци нису на самом почетку означени ни као дисциплиновани војници ни као поштоваоци култа силе.

Велика сила

Након 1871. на европском континенту појављују се још две државе које се могу назвати силама. То су Италија и Немачка. Немачки утицај на континенту убрзо је постао велики. Она ускоро започиње и брзи индустријски развој. Раст њене индустрије могао се мерити само са развојем привреде Сједињених Америчких Држава. Ускоро се Немачка јавља и као предводница сила које се групишу у блокове. Иако је главни Бизмарков циљ био изолација Француске, ускоро ће се из једне такве политике стварно створити ратни савези које ће касније искористити Виљем II.

Управо се и Немачка у том раздобљу приказује као нова велика европска сила. Сви се слажу да након уједињења Немачке, континент више није био исти и да она има све више утицаја при решавању и појединих балканских питања. „Извршене промене у међународном односу средње Европе утицају и на полове Балканског полуострва, који су давали нових повода за продужење источног питања.”¹¹

Иако у свим удбеницима налазимо једну уравнотежену слику Немачке, ипак аутори из Брозовог времена уносе одређене идеолошке одреднице у тумачење Бизмаркове политике како унутрашње тако и спољне. Поједини аутори чак износе и потпуно нетачне чињенице. Тако Г. Соларић сматра да управо од времена Бизмарка Немачка почиње да води светску

¹¹ Л. Зрнић, *Општа историја за више разреде средњих школа*, Београд, 1907, стр. 175

империјалистичку политику. „Немачки канцелар Бизмарк почео је да ради на томе да оствари савез оних великих сила које нису располагале колонијама.”¹² Та тврдња апсолутно не одговара истини, јер је општепознато да је Бизмаркова спољна политика била мотивисана изолацијом Француске и учвршћењем позиције Немачке на континенту. Управо због такве политике је и сишао са власти.

Када аутори Брозове епохе говоре о Бизмарковој унутрашњој политици то се такође тумаче са идеолошког становишта. „Прва му је брига била (Бизмарку) да учврсти новостворено царство и у том осlonу му је најјачи ослонац била Конзервативна странка у којој су главну реч имали пруски јункери, кулаци, лутиеранско свештенство и официри.”¹³ И овде је наглашена идеолошка конотација, тј. кулаци који се јављају у српском јавном мњењу као главни класни непријатељ радницима и сељацима, чиме се, у ствари, квалификује Бизмаркова унутрашња политика као нешто противно социјалистичком обрасцу и на тај начин се актуелне представе уносе у тумачење прошлости. Није случајно што аутор после кулака наводи и свештенство, јер и црква је у време Броза била нешто зло и страшно.

Занимљиво је да аутори удбеника социјалистичке Југославије посвећују скоро исти број страна радничком покрету у Немачкој колико и Бизмарковој политици. Бизмаркова политика углавном се своди на одстрањивање тог „зла” из немачког друштва.

Пангерманизам – Немачка тражи своје место под сунцем

Након доласка на власт Виљема II, Немачка почиње да води сасвим другачију политику. Бизмарк је морао да сиђе са власти због својих несплагања са Виљемом II. Немачка тада почиње да се спрема за рат. Фриц Фишер, познати немачки историчар, доказао је да су Немци желели и изазвали Први светски рат. Ипак се у удбеницима историје различито интерпретира епоха од Виљемовог доласка на власт па до Првог светског рата. Као заједнички именоватељ слике која провејава кроз све удбенике могао би се означити пангерманизам.

Занимљиво је да кад је реч о пангерманизму преовлађује уједначена слика. У свим удбеницима Немачка се појављује као велика европска сила која тежи да прошири своје скучено колонијално царство. Постоји, наравно, разлика у томе што се пре Другог светског рата о Виљему II углавном говори као о покретачкој снази немачке светске политике „који је

¹² Г. Соларић, *Историја за 8. разред осмогодишње школе*, Београд, 1956, стр. 153.

¹³ Р. Новаковић, *Историја за III разред гимназије друштвено-језичког смера*, Београд, 1962, стр. 159.

своју главну пажњу посветио војсци и морнарици”¹⁴. Штавише Васиљ Поповић не види Немачку као непријатеља Србије. Он немачки „Drang nach Osten” представља као главну претњу британским интересима, а не српским. О Немачкој и Двојној морнархији говори као о великим силама које покушавају да прошире свој утицај на рачун других великих сила.

„Аустро-Угарска, њојшомогућа савезницом Немачком, ижежила је да се шири на Балкану према Солуну, да отвори враћа немачком продирању на исток. Немачка је ижежила да добије балканска и малоазијска територија, а покушала је, иакођер, да изградњом железница у Турској и зајмовима приграби привредне изворе Турске и приближи свој утицај изворима нафте у Месопотамији и богајствима британске Индије. Те ижежње савезница Немачке и Аустро-Угарске у области Средоземног мора угрозиле су саобраћајну жилу куцавицу Британске Империје: пут од Гибралтара преко Суеца до Индије, француске интересе у северној Африци, руске ижежње за мореузима ња и италијанско ширење на Балкану и безбедности Јадранског мора.”¹⁵

„У исто време постало је немачко продирање на Исток (Drang nach Osten) очасно њо интересе свих осталих сила. Немци су успели да добију концесије за изградњу анадолске железнице кроз Малу Азију, а затим и за продужење до Багдада. Тај план о багдадској железници загрозио је британским интересима у Источној Индији.

У истом смислу као немачка акција према Персијском заливу утицала је на оштри политичку акција Аустро-Угарске према Солуну, из кога се може загрозили Суецком каналу.”¹⁶

Слика Немаца у овом уџбенику ослобођена је етноцентризма какав налазимо у уџбеницима у време Брозове епохе, када се ширење Немачке објашњава углавном намером да се уништи српска држава. Немци се као претња Србима појављују само као савезница Двојне монархије и то тек у предвечерје Првог светског рата.

Када се говори о пангерманизму у уџбеницима након Другог светског рата, Немачка се углавном представља као држава која тежи да изврши нову поделу света силом. Ипак, сада се и представљају први освајачки планови Немаца. Они искрсавају као велики освајачи који желе да потчине цео свет. Можемо рећи да се овде опет алудира на слику „гвођем и крвљу”, односно да је то нација која је склона да силом решава своја питања. „Почиње се стварајући расположење о проширењу немачке интересе-

¹⁴ В. Поповић, *Историја новој века за VIII разред реалних и класичних гимназија и реалки*, Београд, 1940, стр. 127.

¹⁵ Исто, стр. 173.

¹⁶ Исто, стр. 176.

сне сфере у Европи и све чешиће су се чули гласови „да је сва земља где одјекује немачки језик Немачка”.¹⁷

„Планови о великој Немачкој проиђезали су се даље на Холандију, Белгију, Швајцарску, балтичке земље, Финску, а уз то би дошла колонијација Пољске и Литваније. Из Азије би била истерана Русија, а од Енглеске би била одузета Индија, као и Египат, али би немачким поседима пријала и централна Африка као и Средњи Исток. Овако грандиозним амбицијама следовало је 1891. оснивање Пангерманског савеза, који је узео на себе да проиђањом и акцијама Немачку поведе путем свејске доминације”.

Током седамдесетих година слика се унеколико мења: више се не инсистира на пангерманизму већ се немачки империјализам тумачи са идеолошког становишта. Сматра се да је империјализам потпуно нормална појава за капиталистичке државе које сада морају да крену у освајања. Ово је такође један од покушаја да се због ограниченог броја страна на поједностављен начин објасни империјализам великих сила, уз помоћ идеологије лењинистичког типа.

Слика Немаца као паносвајача враћа се опет у уџбенике током осамдесетих година. „Тај незасити план који се заснивао на расистичкој теорији о већој вредности германске расе и мржњи према другим народима, захтевао је проширење Немачког царства на скандинавске земље, Холандију, део Швајцарске, источну Француску, балтичке земље, Украјину и Кавказ у Европи и стварање колонијалног царства изван ње.”¹⁸

Чињеница је да су Немци имали планове за стварање свог животног и привредног подручја у Европи, али се тај план још није заснивао на расистичкој теорији, то је елемент који тек касније уводи Хитлер. По томе се, уосталом, и разликује од Виљема II и елите која је повела Немачку у прву катастрофу. Видна је тежња аутора да нацистичку идеологију пројектује на претходне периоде немачке историје и створи слику Немаца као расистичког и геноцидног народа. На тај начин ученици већ на самом почетку стичу потпуно погрешну представу о Немцима и њиховој историји.

Када је реч о уџбеницима Милошевићеве деценије, они су умногоме задржали тумачења појединих историјских догађаја из претходних деценија социјалистичке Југославије. Ипак, када је реч о немачком пангерманизму – њега готово и да нема. Немачка се заједно са Италијом појављује као нова капиталистичка држава која жели нову поделу света. Аутори се

¹⁷ Р. Новаковић, *Историја за III разред гимназије друштвено-језичког смера*, Београд, 1962, стр. 200.

¹⁸ Ш. Ђурановић, *Istorija za II razred zajedničkog srednjeg vaspitanja i obrazovanja*, Novi Sad, 1983, str. 14.

углавном ограничавају на описивање односа међу великим силама без коментара или додатних објашњења. Ипак, у њима се још могу наћи појмови из социјалистичког времена као, на пример, монополистички капитализам, итд.

Први светски рат

Слика Првог светског рата у српским уџбеницима током XX века представљена је прилично уједначено. Догађаји у свим уџбеницима приказани су коректно и без злоупотребе историјских чињеница. Углавном се говори о борби српског народа за ослобођење и уједињење све неослобођене југословенске браће. Непријатељи Немци углавном се приказују објективно. Нема употребе тешких речи и израза за „сликање” противничке стране.

Изузетак је уџбеник за 8. разред основне школе, издат 1997. године. У њему се у одељку који описује положај Србије под окупацијом Аустроугарске, Бугарске и Немачке користи бруталан језик. „*Аустроугарски, бугарски и немачки војници чинили су масовна зверства над народом у свим окупираним земљама. (...) Непријатељска солдаџијеска у окупираним крајевима Србије вршила је нечувена зверства над голоруким српским живљем – женама, децом, ситарима.*”¹⁹

Углавном се о немачкој војсци говори као о добро опремљеној и надмоћној у односу на српску, а о генералу Макензену, немачком војсковођи који је предводио напад удружених снага централних сила на Србију, готово да нема никаквих назнака.

Ипак можемо рећи да су поглавља о Првом светском рату најбоље обрађена у свим уџбеницима, без било каквих предрасуда према Немцима.

Вероватно је разлог такве интерпретације појава Аустроугара и Бугара као народа који су претендовали на територије Краљевине Србије. Немци су се ипак нашли у другом плану.

Incipit Hitler, међуратни период

Обележје свих уџбеника написаних након Другог светског рата јесте потпуни изостанак немачке историје од краја Првог светског рата до појаве нацизма и Хитлера у Немачкој. Ако се изузму поједине реченице које говоре о великој економској кризи двадесетих година прошлог века, чи-

¹⁹ Н. Гаћеша, Љ. Младеновић-Максимовић, Д. Живковић, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд, 1997.

тава та деценија као да не постоји. Аутори се према Вајмарској републици односе исто као и према Атлантиди.

Приказ тога доба немачке историје у уџбеницима показује праву умешност аутора да компликоване историјске догађаје прикажу уз помоћ стереотипа и грубих и поједностављених објашњења. У уџбеницима налазимо много идеолошких категорија, аутори се не труде да објасне тај феномен двадесетог века.

Пример злоупотребе историјских чињеница представља уџбеник из 1962. године, писан за трећи разред гимназије природно-математичког смера, аутора Реље Новаковића.²⁰

Фашизам се, према мишљењу тог аутора, јавља као најгрубљи облик буржоаске диктатуре. У оним земљама где капиталистички систем није могао да се спасе у потпуности, „*буржоазија је заводиола диктатуру у облику фашизма.*”²¹ Под фашизмом се подразумева најгрубљи облик диктатуре реакционарне буржоазије.²²

Хитлеров долазак на власт приказан је као манихејска борба добра и зла, односно на једној страни је добра радничка класа, а на другој сви остали, почевши од сила Антанте, војних кругова Немачке, буржоазије, па до нациста.

Најпре за неуспех социјалистичке револуције у Немачкој, за коју при том не даје никакву временску одредницу, аутор оптужује вођство социјалистичких партија, али и силе Антанте које су пришле у помоћ побеђеној немачкој буржоазији. „*Све до 1933. године нацисти нису имали ни снаге ни смелости због отпора радничке класе да преузму власт.*”²³ Затим радничка класа захваљујући својој јачини одбија све покушаје нациста до 1933. године да дођу на власт, али када се вођство радничке класе разишло, „*у редовима радничке класе водила се увелико борба између социјалдемократија и кристалица КП,*”²⁴ нацисти су уграбили прилику и дошли на власт. Према томе, није радничка класа крива, већ њено неодговорно вођство, тачније социјалдемократе. Социјалдемократија је у комунистичким системима означена као издајничка левичарска струја. Тако да, како сматра аутор, раднички покрет представља последњу брану доласку нациста на власт.

²⁰ Реља Новаковић је аутор више уџбеника за основну и средњу школу. Могли бисмо рећи да су његови уџбеници једно време били незамењиви.

²¹ Р. Новаковић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Београд, 1962, стр. 143.

²² Исто, стр. 143.

²³ Исто, стр. 143.

²⁴ Исто, стр. 143.

Аутор даље говори о томе како су радници најгоре прошли, јер су за њих одмах створени логори у Немачкој. О Јеврејима се говори да су доживели „*исци, ако не и гору судбину од радника*“²⁵. Чињеница је да је Хитлер одмах, и пре потпуног преузимања власти, забранио комунистичку партију а њене вође похапсио, али Јевреји су доживели много гору судбину од радника Немачке. Хитлеров режим јесте био изразито антикомунистички, али се не може пренебрегнути још изразитија расна политика нацистичке Немачке и то да су Јевреји ипак стављени ван закона у Немачкој, а не радничка класа.²⁶ Даље се каже да је знатан део немачког народа подржавао такву политику. Аутор не наводи цифре колико је људи гласало за Хитлера на изборима и заборавља да га је подржавала тек трећина бирачког тела Немачке. Наиме, нацисти су освојили највише гласова на изборима за Рајхстаг у јулу 1933. године – 13,7 милиона гласова или 37,3 одсто.²⁷ Ово је директно оптуживање читавог народа за геноцид и фашизам и спада у најгори језик мржње који је неко употребио против неког народа.

Као главни актер приче помиње се радничка класа, аутор чак седам пута помиње радничку класу на само једној страни. Употреба тог термина толико пута треба да нагласи да су нацисти били превасходно против радничке класе.

О Хитлеровом антисемитизму готово да нема речи. Чак и када се наводе идеје из његовог дела „*Mein Kampf*“, то су оне реченице које говоре о Словенима: „*Словени су ђубре којим ће велики немачки народ нађубрити своје њиве*“.²⁸ Тако се Хитлер појављује као главни непријатељ Словена. Не треба губити из вида да је тај текст настао 1962. године, када су догађаји из Другог светског рата били још свежи, а оптерећеност идеологијом пренаглашена.

У уџбеницима историје седамдесетих година слика је унеколико промењена. Немци се више не оптужују директно као геноцидан народ, али и даље се приказују у таквом светлу и уз помоћ истих стереотипа. Тако можемо у свим уџбеницима прочитати да је Хитлер искористио расцеп у радничком покрету да би дошао на власт. Ипак, ни нацизам ни Хитлер не заузимају толико места у уџбеницима. Штавише, говори се да је Хитлер главну подршку имао не у народу него у војсци, бирократији и полицији.²⁹

²⁵ Исто, стр.143.

²⁶ А. Булок, *Хитлер: Слика тираније*, Београд, 1954.

²⁷ А. Булок, *Хитлер: Слика тираније*, Београд, 1954, стр. 191.

²⁸ Р. Новаковић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Београд 1962, стр.146.

²⁹ Ђ. Кнежевић, Б. Смиљевић, *Историја најновијег доба за IV разред гимназије*, Београд, 1974, стр. 38.

У уџбеницима који су написани са увођењем усмереног образовања у Југославији, општа историја добија знатно мање простора у уџбеницима, а самим тим и приказ тог врло битног раздобља немачке историје много је сажетији. И даље постоје поједностављена објашњења. Хитлеров долазак на власт се објашњава расцепом у радничком покрету, али се уводи и елемент подршке страних капиталиста. То је позната теорија завере капиталистичких кругова против напредне радничке класе, стереотип својствен свим социјалистичким друштвима. Иста објашњења налазимо и у уџбеницима за основну школу.³⁰

У извесном смислу разлику у односу на све уџбенике који су се бавили Хитлером, како оне пре, тако и оне после Брозовог времена, представља уџбеник Шарлоте Ђурановић. Тај уџбеник, писан за други разред једничког средњег васпитања и образовања, и поред недостатака ипак покушава да на приступачан начин прикаже и објасни тај феномен немачке историје. У том уџбенику готово да изостају ранија стереотипна објашњења. Тако, рецимо, аутор, овако објашњава неуспех Хитлеровог марша на Берлин: „*Хитлеров покушај 1923. године да маршом дође на власт није успео. (...) Влада грађанских странака успела је да осујети удар деснице, која је тада чинила незнајну грешку.*“³¹ У том уџбенику не наилазимо чак ни на идеолошка тумачења. Ипак, то је један једини уџбеник где је Хитлеру и нацистима посвећено толико простора.

Тај уџбеник сведочи о томе да су се и аутори књига из којих се учи ослобађали идеолошких представа упоредо са развојем историографије, која је давала могућност за реалније сагледавање блиске прошлости. Писци уџбеника су тада били упућени на нешто бољу и разноврснију литературу.

Већ при крају осамдесетих година прошлог века аутори се враћају стереотипном објашњењу настанка и појаве фашизма. Појава фашизма тумачи се као криза буржоаског система.³²

Што се, пак, тиче уџбеника за основну школу, аутори се углавном ограничавају на фактографско изношење чињеница, без тумачења или објашњења наведених појава или догађаја.³³

³⁰ Ђ. Грубач, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд, 1974, стр. 43

³¹ Š. Đuranović, *Istorija za II razred zajedničkog srednjeg vaspitanja i obrazovanja*, Novi Sad, 1983, str. 183.

³² Д. Живковић, Љ. Радовић, *Историја за IV разред усмереног образовања културолошко-језичке, правно-биорехничке, просветне и драмске струке*, Београд 1990, стр. 42.

³³ Љиљана Младеновић-Максимовић, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд 1989, стр. 27.

Иако је почетком деведестих дошло до промене система у Југославији, уџбеници историје се нису променили. Задржана су стара идеолошка објашњења о појави фашизма. Опет се она објашњава страхом „назадних слојева друштва” од појаве јаког радничког покрета.³⁴ Заборавља се да су управо комунисти у Немачкој очекивали највише од Хитлера, уздајући се у „јединствени пролетерски фронт”³⁵, и то вероватно због првобитног „малограђанског антикапитализма нацистичке странке”.³⁶

У тим уџбеницима и даље наилазимо на поистовећивање читавог народа са фашизмом: (...) „У Немачкој (је) од 1933, изграђиван систем фашистичке диктатуре. Немачко грађанство је сматрало да ће њаквим системом владавине најбоље осигурајти своје интересе.”³⁷

Објашњење за убацивање таквих стереотипа можемо тражити у самом режиму тога времена. Пошто је Милошевићев режим био у завади са целим западним светом, онда је и слика стварања спољног непријатеља била пожељна. Терминима фашистички и нацистички често се манипулисало у то време.

Што се тиче осталих уџбеника историје насталих у то време, не наилазимо на такве одреднице. Аутори се углавном ограничавају на фактографско описивање догађаја. Ипак, ти описи су сажети и крути, па тешко да је ученицима било шта јасно.

Велики проблем у интерпретирању тог дела немачке историје, који је уосталом и најпогоднији за стварање слике о њима као нацистима и убицама, представља то што аутори никако не могу да се ослободе тог стереотипа о Немцима, ма колико то покушавали. Чак и у уџбенику издатом након петооктобарских догађаја наилазимо на пројектовање нацистичког режима на цео народ. „Поверење и подршку сјановништва Хитлер је задобио нуђењем једносјавних решења за нагомилане економске проблеме у осиромашеној Немачкој.”³⁸

³⁴ Н. Гаћеша, Љ. Младеновић-Максимовић, Д. Живковић, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд 1997, стр. 83.

³⁵ E. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Београд, 1990, стр. 344.

³⁶ F. Fišer, *Savez elita*, Београд 1985, стр. 132.

³⁷ Н. Гаћеша, Д. Живковић, *Историја за III разред природно-математичког смера и IV разред гимназије ошшће и друштвено-језичког смера*, Београд, 1996, стр. 77.

³⁸ Д. Б. Ковачевић, Д. Микавица, Б. Бешлин, Б. Шимуновић-Бешлин, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд, 2001, стр. 112.

Други светски рат

Други светски рат представља посебан феномен у нашим уџбеницима, стога што је дошло до потпуног искривљавања чињеница. Лекције о Другом светском рату у просеку заузимају највећи део уџбеника. Подела се врши на општи део, који приказује ратне операције у свету и национални, који се бави ратом у Југославији. Национални део заузима знатно више места од општег дела.

Други светски рат у Брозово време искоришћен је за стварање мита о комунистичкој партији. Преовладава једна дуалистичка слика рата. С једне стране налази се комунистичка партија, а с друге сви остали – окупатор и домаћи издајници. О Немцима се говори као о окупаторима који су желели да униште земљу, искоришћавали је и пљачкали, починили страшне злочине. Када се говори о немачком терору у рату, највећа се пажња посвећује ономе шта су радили у Србији, док се о геноциду над другим народима говори тек успут. Занимљиво је да се припадници других мањинских група приказују као врло истакнути борци Комунистичке партије. О мањинама се углавном говори у позитивном контексту, једино то не важи за немачку мањину. О немачкој националној мањини се говори углавном као о петој колони. Ипак у тим уџбеницима не наилазимо на језик мржње.

Када је реч о уџбеницима издатим у Милошевићево време, што се Немаца тиче ситуација се није променила, аутори су преписали уџбенике из претходних деценија, промениле су се лекције које се односе на друге мањине. Мањине су сада приказане као сарадници окупатора, то се нарочито односи на Албанце и Мађаре. Ипак ни у тим уџбеницима се не користи бруталан језик за описивање немачких злочина.

Главно питање послератне Европе

Када се у уџбеницима говори о послератном периоду, углавном се пажња обраћа на политику и дело покрета несврстаних. Немачка се појављује као једно од жаришта у свету где се сукобљавају интереси великих сила, односно два блока. Аутори се задржавају само на обавештењу о томе да постоје две немачке државе са различитим уређењима. У појединим уџбеницима говори се о капиталистичком и социјалистичком уређењу две Немачке, а у појединим о буржоаском и социјалистичком уређењу. Немачка се појављује као потпуно небитан фактор међународних односа, као полигон за сучељавање великих сила.

О одговорности Немачке и Немаца готово да се и не говори у уџбеницима. О Нирнбершком процесу се пише као о суду који је осудио неко-

лицину ратних злочинаца док су многи избегли казне. Значи, иако се директно не говори о Немцима као о непријатељима, прелазак преко битних историјских догађаја као што је денацификација Немачке, Нирнбершки процес, студентске демонстрације и политика Вилија Бранта, доводи до тога да се на Немце и даље гледа као на непријатеље који, иако тренутно поражени, могу сваког тренутка да дигну главе. Можда прећуткивање тих догађаја, као ирелевантних за другу половину XX века, није нанело штете али сигурно није донело ни ичег доброг, јер се слика о једном народу гради опет на основу знања о претходним догађајима.

Изузетак једино представља уџбеник Шарлоте Ђурановић која о немачком питању говори много више и много садржајније од осталих аутора, пружајући на тај начин ученицима реалну слику о међународним односима и положају Немачке након Другог светског рата. Поред тога, то је једини уџбеник у коме се може прочитати нешто о делатности Вилија Бранта и политици Немачке у то време.

*„Вили Брант је осетио је Пољску и у злобљасном логору Освјенћим одао почасиј њалим жртвицама фашистичких злочина. Социјалисти и антифашисти од ране младости, њим је чином, признајући одговорност Немачке, желео да симболизује њочешак нове, хуманије ере. Нобеловом наградом за мир одано му је признање за његов допринос миру у Европи.”*³⁹

Само помињање Вилија Бранта и његове политке сведочи о томе да се променио однос према Немцима. За разлику од ранијих уџбеника, сада се не приказује читав народ као фашистички. Прави се и разлика између народа и режима, али и између Немачке за време нацизма и после рата. Немачка се сада појављује као држава која се бори за стварање једне хуманије атмосфере у међународним односима, (не заборавимо да је то била и политика несврстаних), о чему сведочи Нобелова награда за мир додељена Вилију Бранту.

Трећи пут *Drang nach Osten*

У уџбеницима који су издати у време Милошевићеве владавине, Немци се појављују као значајан фактор у разбијању Југославије. Трећи пут у XX веку Немци понављају „*Drang nach Osten*”, овога пута политички и економски. „*Своје добре услуге њокушала је у југословенском сиору да њружи Евројска заједница. Због њрисјрасности ЕЗ, а њре свега Немачке, као најџишцајнијег и најажресивнијег члана, борбе нису њрестијале.*”

³⁹ Šarlota Đuranović, *Istorija za II razred zajedničkog srednjeg vaspitanja i obrazovanja*, Novi Sad, 1983, str. 363.

Са заопштравањем односа и избијањем спорова између појединих народа поново се јављају чврсто укорене етничке предрасуде, којима је најлакше објаснити актуелни тренутак. Милошевићевом режиму било је потребно да нађе неког спољњег кривца, па је и најлакше опет оптужити старе непријатеље јер њихова слика већ постоји.

„Како следовати новој светлости”

Још је 1912. највећи српски историчар Стојан Новаковић, на крају своје расправе „Неколика тежа питања српске историје”, записао: „Данас нам ваља гледати у ту прошлост само да бисмо разумели почињене погрешке или примере које треба избегавати. Трудимо се да се научимо како треба следовати новој светлости, коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Једино у таквом правцу наше је будуће спасење.”⁴⁰

Нажалост, ни после једног века српски народ није потражио ништа позитивно у примерима других народа. Део одговора на питање зашто је то тако можда се налази и у уџбеницима историје. Ова анализа слике „другог” у нашим уџбеницима сведочи о томе да српски народ можда није ни могао да научи нешто, због простог разлога што о тим примерима из прошлости других народа ништа и не зна.

Немачка историја представљена је као низ ратова и револуција, освајања и поробљавања других народа. Ни у једном уџбенику не говори се о достигнућима немачке науке и технике, о Вајмарској републици готово да нема ни једне једине речи. Крајем деведесетих чула су се мишљења да српски народ проживљава скоро исту судбину као немачки након Другог светског рата. Неке истине има у томе. Ни у једном уџбенику се не говори како су се Немци носили са својом колективном кривицом, шта је за њих значило Нирнбершки процес, какав је отпор постојао и да ли је било отпора против Хитлера за време његове владавине. О Томасу Ману готово да нема ни речи. О протеривању Немаца после Другог светског рата и о томе како су се они носили са масом избеглог света, такође се ништа не каже. Уместо тога испред нас искрсава слика Немаца као вечитих непријатеља, као народа који је вичан само томе да покори и пороби друге, као вечитог непријатеља радничке класе.

Слика непријатеља гради се системски од првих страница које говоре о немачкој историји. У неким уџбеницима је та слика блеђа, у другима опет добија драстичније контуре, али нема разлике: у свим уџбеницима

⁴⁰ С. Новаковић, *Неколика тежа питања српске историје*, Београд, 1912.

Немци су непријатељи. Шаблон по коме се градио негативни стереотип о Немцима био је да се слика о њима из времена Хитлера даље пренесе и на историју која је претходила, али и уследила после тог времена. Након Другог светског рата о Немачкој се не говори ништа. Тако се методом прећуткивања конзервирала слика немачког народа као колективно одговорног за највећу катастрофу XX века. Наравно, разликују се уџбеници пре Другог светског рата.

Српски народ се данас налази у сличној ситуацији. И ми се суочавамо са колективном кривицом. И ми се боримо са једним међународним трибуналом и ми смо примили на хиљаде избеглица. Али нико не зна како су те проблеме други решавали и шта бисмо од њих могли да научимо. Због неког разлога никоме није стало до тога. Бар до сада. Можемо рећи да је до петооктобарских догађаја у интересу разних режима, што Брозовог, што Милошевићевог, било да се ствара слика спољњег непријатеља. Остаје само да се одговори на питање зашто се са таквим начином интерпретирања наставља и даље. Видели смо да се и у најновијем уџбенику историје за основну школу инсистира на томе да је Хитлер имао подршку и поверење немачког народа. Свакако да су Немци изазвали два светска рата, свакако су починили страшне злочине за време Другог светског рата, али није читав немачки народ подржавао такву политику, нити је читав један народ такав. Као што каже Фриц Фишер, та два светска рата одвела су Немачку у катастрофу.

Људи који данас живе у Немачкој тешко да имају било какве везе са ратовима. Зашто би их онда ми мрзели? Ако се нешто не промени у интерпретацији историје Немачке, овде ће још врло дуго бити жива изрека „Мрзим га ко Немца.“

Summary

Vladimir Ivanović

Image of the Germans from the Unification of the German State in the Serbian Textbooks (1907-2002)

The article analyses the stereotypes about Germans in the Serbian history textbooks published between 1907 and 2001. It is based on the representative sample of 16 textbooks for elementary and secondary schools, more exactly texts dealing with the period from German unification of 1871 until present. The author's standpoint is that the textbook play an important role in building of stereotypes as integral part of the collective consciousness and that they prepare certain action towards those about whom the stereotypes are built.

The author divided textbooks into three groups: 1. those written before World War II, 2. those written in the period from the end of that war and the disintegration of Yugoslavia; and 3. those written after the decline of Yugoslavia. In the first group an image of the Germans is formed through the image of Germany unified on the ideology of „steel and blood”, which is the main characteristic of the Germans, but it was placed into positive context. The fact that Germany had become a „great power” was considered as positive. Before World War II, so-called „Drang nach Osten” was described as a conflict between Germany and other colonial powers. After the war it was explained ideologically, as the imperialism of German capital. World War I was mostly shown in a balanced way almost without the influence of ideology.

After the World War II, the inter-war period was described in a way that the appearance of Hitler completely held back the Weimar Republic, as a consequence of ideological stereotypes and political needs. During the times of Josip Broz, World War II was shown dualistically and completely distorted, as a struggle between good and evil. Germany in the period after the World War II was hardly mentioned in the textbooks.

After the disintegration of Yugoslavia, the ideological pattern still existed, more or less hidden, so the negative stereotype about Germans was preserved. Such an approach has not been changed even after the fall of Milošević's regime.